

היסטוריה סביבתית: הערות על התחום ועל הגיליון

המשקפים חשיבה סביבתית – ואולי אפילו סביבתנית (כלומר, כזאת הדוגלת בערך של הסביבה וההגנה עליה) – ראויים להיקרא היסטוריה סביבתית. ההגדרות המקבילות להיסטוריה סביבתית הן תוצאה וגם סימן להיות התחום צעיר יחסית. מאז שנות ה־80 של המאה העשרים כבר זכה התחום להכרה בעולם ולמיסוד בדמות מינויים באקדמיה, אגודות מקצועיות, כנסים וכתבי עת. אך עדיין אין בנמצא קונצנזוס על גבולות התחום.

חשיבות ההיסטוריה הסביבתית

חשיבות ההיסטוריה הסביבתית נובעת מהכללתם של רבדים לא־אנושיים בסיפר ההיסטורי. היסטוריה סביבתית שעוסקת בתפקידים ההיסטוריים של הטבע הדומם והחי תורמת למאמץ זה.

הכנסת הסביבה לסיפר ההיסטורי מעניקה לנו שתי תועלות עיקריות. האחת היא היכולת לזהות תהליכים היסטוריים ונקודות מפנה שעד עכשיו לא היו ידועים או שלא יוחסה להם משמעות. מאמרו של רוני אלנבלום בגיליון זה, המתאר כיצד השפיע משבר אקלימי בימי הביניים על חברות ומדינות באזורים נרחבים בעולם, מדגים את כוחה של ההיסטוריה הסביבתית בהיבט זה.

התועלת השנייה שגלומה בהיסטוריה סביבתית היא היכולת לשפוך אור חדש על אירועים ידועים ועל תהליכים מוכרים. את זאת מדגימים המאמרים של צפריר ברזלי על ההאשמה בהרעלת בארות במהלך מגפת הדבר של אמצע המאה הארבע־עשרה, של ליאורה ביגון ותום הארט על קולוניאליזם צרפתי במערב אפריקה, ושל ירון איילון על התמוטטותה של האימפריה העות'מאנית.

הכנסת הסביבה להיסטוריה לא רק מביאה להוספתם של שחקנים חדשים אל קנבס ההיסטוריה, אלא היא גם מחייבת לפרוש את התהליכים על פני לוחות זמנים שהיסטוריונים לא עסקו בהם עד כה. היסטוריונים היו רגילים לנוע בנוחות בקצבי זמן אנושיים ולהתמודד עם תהליכים קצרים ותזויתיים או עם תהליכים שאורכים עשרות או

מהי היסטוריה סביבתית?

לפי הגדרה בסיסית רחבה, היסטוריה סביבתית היא חקר האינטראקציות של בני אדם עם שאר העולם על פני ציר הזמן. מחקרים רבים בתחום מתמקדים בקשרי הגומלין שבין הסביבה הפיזית ובין ההיסטוריה האנושית, ומבקשים לכתוב את ההיסטוריה בתוך הקשר רחב יותר ממה שהיה נהוג, מתוך הכרה בכך שההיסטוריה האנושית היא חלק מסיפור גדול יותר שבו בני האדם אינם הדמויות היחידות. מחקרים אחרים מתמקדים ברעיונות ובמופעים תרבותיים המתייחסים לסביבה ולטבע.

אך לא כולם יסכימו עם ההגדרה הרחבה שהוצעה כאן, שלפיה כל מחקר היסטורי העוסק בקשרים שבין בני האדם לסביבה הוא "היסטוריה סביבתית". יש הטוענים שהיסטוריה סביבתית "אמיתית" היא תחום הבנוי על שיטת מחקר מיוחדת – סביבתית. לפי גישה זו, לא כל מחקר היסטורי העוסק בסביבה יחשב היסטוריה סביבתית; רק מחקרים

דוד שור, חוקר של ההיסטוריה של דיני הסביבה ודיני המים, הוא מרצה בכיר בפקולטה למשפטים באוניברסיטת תל אביב. יחד עם מירי שפר-מוסנזון וירון בלסלב הוא ייסד את הפורום להיסטוריה סביבתית ואת הכנס השנתי של היסטוריה סביבתית בישראל.

דוא"ל: dschorr@taux.tau.ac.il

מירי שפר-מוסנזון היא פרופסור חבר בחוג להיסטוריה של המזרח התיכון ואפריקה. באוניברסיטת תל אביב וראשת בית הספר להיסטוריה ע"ש צבי יעבץ, והיא עורכת שותפה של זמנים. מחקרה עוסק בהיסטוריה של רפואה, בריאות ואיכות חיים במזרח התיכון דובר הערבית והתורכית בעת החדשה המוקדמת.

דוא"ל: shefer@taux.tau.ac.il

רוני אלנבלום הוא פרופסור מן המניין במחלקה לגאוגרפיה באוניברסיטה העברית בירושלים וחבר האקדמיה הלאומית למדעים. הוא עוסק במחקר של גאוגרפיות ימי־ביניים – ביישובים הכפריים, במבצרים ובערים שהוקמו בממלכת ירושלים הצלבנית, בהתפתחות של הערים ההיסטוריות באירופה, בתולדות ירושלים ובהיסטוריה אקלימית.

דוא"ל: ronnie.ellenblum@mail.huji.ac.il

THE FIVE ZONES

SHOWING IN A
GRAPHIC MANNER
THE
CLIMATES, PEOPLES,
INDUSTRIES & PRODUCTIONS
OF THE EARTH.

COPYRIGHTED 1887
PUBLISHED BY
WESTERN PUBLISHING HOUSE,
CHICAGO.

מפה המחולקת לחמישה אזורים ומראה בצורה גרפית את סוגי האקלים, העמים, התעשיות וסוגי הייצור הקיימים על כדור הארץ. את המפה צייר בשנת 1887 לוי וולטר יאגי (Yaggy). ממציא שהפך למוציא לאור.

מאות שנים. אך עם כניסתו של הטבע לסיפור ההיסטורי נכנסו אליו גם לוחות הזמנים של תהליכי הטבע, הארוכים לאין שיעור מלוחות הזמנים האנושיים. כל אלו יחד – שחקנים היסטוריים חדשים, תהליכים נוספים ולוחות זמנים אחרים – מאפשרים לנו הבנה עשירה, מורכבת ומעמיקה יותר על העבר וכיצד זה הפך להווה שלנו.

מדטרמיניזם סביבתי להיסטוריה סביבתית

עד לשנות ה־20 של המאה העשרים רווחה ההשקפה שלפיה לאקלים יש השפעה מכרעת על יכולות ועל התנהגויות אנושיות, והסביבה הגאוגרפית משפיעה על ההתנהגות של פרטים ועמים, על דרכי השלטון, על הכלכלה, האתיקה ועל מבנה המערכות החוקיות. השקפה זו הייתה מקובלת על הוגים רבים במהלך ההיסטוריה. תקצר היריעה מכדי למנות כאן את כל ההוגים שהעלו רעיונות כאלה, גם בתקופות הקלאסיות וגם בעת החדשה, גם בארצות המערב וגם בארצות המזרח – מהרודוטוס ועד לפליניוס, מתומס אקווין ועד לאבן ת'לדון, ממונטסקייה ועד לבנג'מין פרנקלין. כולם הניחו כי בין תנאי הסביבה להתנהגות האדם מתקיימים יחסי סיבה ומסובב וכי הסביבה היא שמכתיבה את התנאים ומעצבת את אופי האדם, התנהגותו ותרבותו.

מאז שנות ה־70 של המאה התשע־עשרה, וביתר שאת במהלך העשורים הראשונים של המאה העשרים, התפתחו צורות מחשבה דטרמיניסטיות נוספות – דטרמיניזם ביולוגי (שכונה "מדע האאוגניקה") ודטרמיניזם חברתי (או דרוויניזם חברתי) – שהפכו בהדרגה, יחד עם הדטרמיניזם האקלימי, לצורת מחשבה מאוחדת וזכו למעמד דומיננטי בקרב המדענים והוגי הדעות של התקופה. במהלך העשור השני של המאה העשרים, כש"מדע האאוגניקה" החל להפוך לגזענות של ממש, החלה להתרקם ההבנה כי הרעיונות הדטרמיניסטיים הם מדרון מוסרי חלקלק המעניק חיזוקים מדעיים כביכול לרעיונות גזעניים ומקל עליהם לחלחל בקרב אמנים, סופרים, היסטוריונים ומדעני החברה.

אחד ההוגים הראשונים שנאבקו בהשקפות העולם הדטרמיניסטיות השונות ובהשקפות הגזעניות שנגזרו מהן היה האנתרופולוג היהודי הגרמני־אמריקני פרנץ בועז (Boas, 1858–1942), שיצא נגד ההשקפות האלה כבר בשנת 1916 והניח את היסודות לאנתרופולוגיה המודרנית. הוגה אחר היה ההיסטוריון והגאוגרף הצרפתי לויסין פֶבֶר (Febvre, 1878–1956), אשר בראשית שנות ה־20 ביקר את הדרך שלפיה נהגה הגאוגרפיה לבחון את מערכת הקשרים שבין הסביבה לחברה. פבר היה הראשון שחלק באופן ברור ונחרץ על ההשקפות הדטרמיניסטיות שרווחו עד לימיו

ממש ושלפיהן בני האדם, תרבותם, כלכלתם ואפילו צורתם הפיזית נתונים להשפעה רבה מאוד של כוחות הטבע ובעיקר להשפעת האקלים. הוא טען גם כי בני האדם יכולים לעצב את דרכי התגובה שלהם לאתגרי האקלים וכי יש להם יכולת להתמודד עם הקשיים שהטבע מציב בפניהם. ספרו של פבר היה נקודת מפנה שבה העניין בחקר ההשפעה של הסביבה, ובעיקר האקלים, על האדם ועל תרבותו התחלף בעניין בחקר השפעתם של האדם ותרבותו על הסביבה. את השלמת הניסוח של האתוס החדש שדחה את הגאוגרפיה הדטרמיניסטית, ובמשתמע גם את הדרוויניזם החברתי, יש לייחס לגאוגרף האמריקני קארל סאואר (Sauer, 1889–1975). כבר בשנת 1925 הציג סאואר אלטרנטיבה מלאה ומנומקת לגישות הדטרמיניסטיות־אקלימיות וטען:

הנוף התרבותי מעוצב מתוך הנוף הטבעי על ידי קבוצה תרבותית. התרבות היא הכוח הפועל, הסוכן, האזור הטבעי הוא המדיום והנוף התרבותי הוא התוצאה. [...] לנוף הטבעי יש כמובן חשיבות יסודית, מכיוון שהוא מספק את החומרים שמהם מעוצב הנוף התרבותי, אבל הכוח המעצב נמצא תמיד בידי התרבות [ההדגשה במקור].¹

הדחייה של הגישות הדטרמיניסטיות הייתה אתית ופרדיגמטית. ראשוני המתנגדים לגישות הדטרמיניסטיות – בועז, פבר, סאואר והסוציולוג טְלָקוּט פֶרסונס – לא חלקו על נתון כזה או אחר אלא על האתיקה ההופכת את האדם לכלי משחק בידי כוחות דטרמיניסטיים הקובעים את גורלו. האתיקה החדשה התקבלה ודחקה את כל סוגי המחשבה הדטרמיניסטית, ובמהלך המחצית השנייה של המאה העשרים היא גרמה גם להיעלמותם המוחלטת מתוכניות הלימודים של אוניברסיטאות המחקר האמריקניות הגדולות. פבר, שהחל את המפנה האנטי־דטרמיניסטי בתחומי הגאוגרפיה וההיסטוריה, ייסד עם עמיתו מארק בלוך את כתב העת *Annales* ואת האסכולה שנקראה כך ושהביאה ליצירת מה שכונה "ההיסטוריה הטוטאלית". ההיסטוריונים שהושפעו מאסכולת האנאל ביקשו להרחיב את מעד השחקנים ההיסטוריים ולייחד מקום חשוב לאדם ולהשפעתו על הטבע. היעד שלהם היה שאפתני ביותר: לא עוד היסטוריה של גיבורים, אלא היסטוריה של כל הגורמים שהשפיעו על תולדות החברות האנושיות. בעקבות אסכולת האנאל התגבשו קבוצות נוספות של היסטוריונים שהרחיבו את גבולות הסיפור ההיסטורי לתחומים חברתיים ותרבותיים, ותחת המטרייה הזאת הוכנסו גם קבוצות ותחומי עניין חדשים ובהם נשים, מיעוטים, ילדים, גזע, נכויות ועוד. ההיסטוריה הסביבתית, שהתמקדה בעיקר במקומו החשוב

מפה אקלימית של העולם, המראה את התפוצה של המין האנושי ושל ממלכות החי והצומח, מאת לוי וולטר יאגי, 1893

קהילת הידע של הגאוגרפים וההיסטוריונים גם לא מיהרה להצטרף לשיח שינויי האקלים שהסעיר את העולם כולו מאז ראשית שנות ה־90 של המאה העשרים, ומאמרים העוסקים בהשפעה האפשרית של שינויי האקלים על חברות עבר החלו להתפרסם על הבמות המרכזיות של המחקר הגאוגרפי וההיסטורי רק בעשור האחרון. ההתנגדות הגורפת שהעלה פבר, ממיסדי אסכולת האנאל, ואשר חידש לה רואה לדורי בשנות ה־60, הוסיפה להתקיים עד לעשור האחרון ממש.

התחום הגאוגרפי־היסטורי החדש המתפתח בעשור האחרון מכונה "היסטוריה אקלימית". חלק מהתורמים לגיליון הנוכחי שהם גאוגרפים בהכשרתם (ובהם רוני אלנבלום, מכותבי מבוא זה) מציגים את הגישה המתפתחת הזאת, שלפיה יש לנתק בין חקירת ההשפעה שהייתה לשינויי האקלים על החברות האנושיות ובין הגישות הגזעניות והדרוויניסטיות החברתיות שנכרכו בהם בשנות ה־20 וה־30 של המאה העשרים.

ההיסטוריה הסביבתית הופיעה כתחום מחקר נפרד בעקבות עלייתה של המודעות הסביבתית בשנות ה־60 וה־70 של המאה העשרים. תלוצי הזרם המרכזי של המחקר ההיסטורי הסביבתי, רודריק נאש (Nash) ודונלד וורסטר

של האדם בהתמודדות המתמידה עם הטבע, הייתה ועודנה חלק מהשינוי היסודי הזה; אך אסכולת האנאל, שסיפקה להיסטוריה הסביבתית השראה רוחנית והקשר אינטלקטואלי רחב, והגאוגרפיה ההיסטורית, שאימצה את הגישה הזאת, המשיכו להטיל ספק ביכולתו של האקלים להשפיע על חברות מורכבות (complex societies). חוקרים מובהקים של אסכולת האנאל, ובראשם עמנואל לה רואה לדורי (Le Roy Ladurie), חידשו וביססו במהלך שנות ה־60 את ההתנגדות כלפי כל מה שנתפס בעיניהם כדטרמיניזם אקלימי ושהוקע עוד קודם לכן כתחום לא מדעי, מלא דעות קדומות, סתירות וגזענות מובלעת או גלויה.

ההתנגדות האתית לגישות שנתפסו כדטרמיניסטיות הורחבה במידה מרובה גם לגבי הטענה (שגם אותה העלו לראשונה כותבים דטרמיניסטיים בעשורים הראשונים של המאה העשרים) כי במהלך ההיסטוריה האנושית אירעו שינויי אקלים משמעותיים שהשפיעו על מהלך החיים של חברות מורכבות. ההתנגדות הזאת נמשכה גם במחצית השנייה של המאה העשרים, והיא המשיכה להיות מקובלת על הזרם המרכזי של הקהילה המדעית גם כאשר ההתנגדות האתית לאאוגניקה ולגזענות הפכה למעט פחות רלוונטית.

גאולוגיה (המיוצגת במאמרו המתורגם של ג'ון מקניל). תחומים אחרים שיש להם זיקה להיסטוריה סביבתית הם למשל אקולוגיה ואפידמיולוגיה.

סוגיות במחלוקת

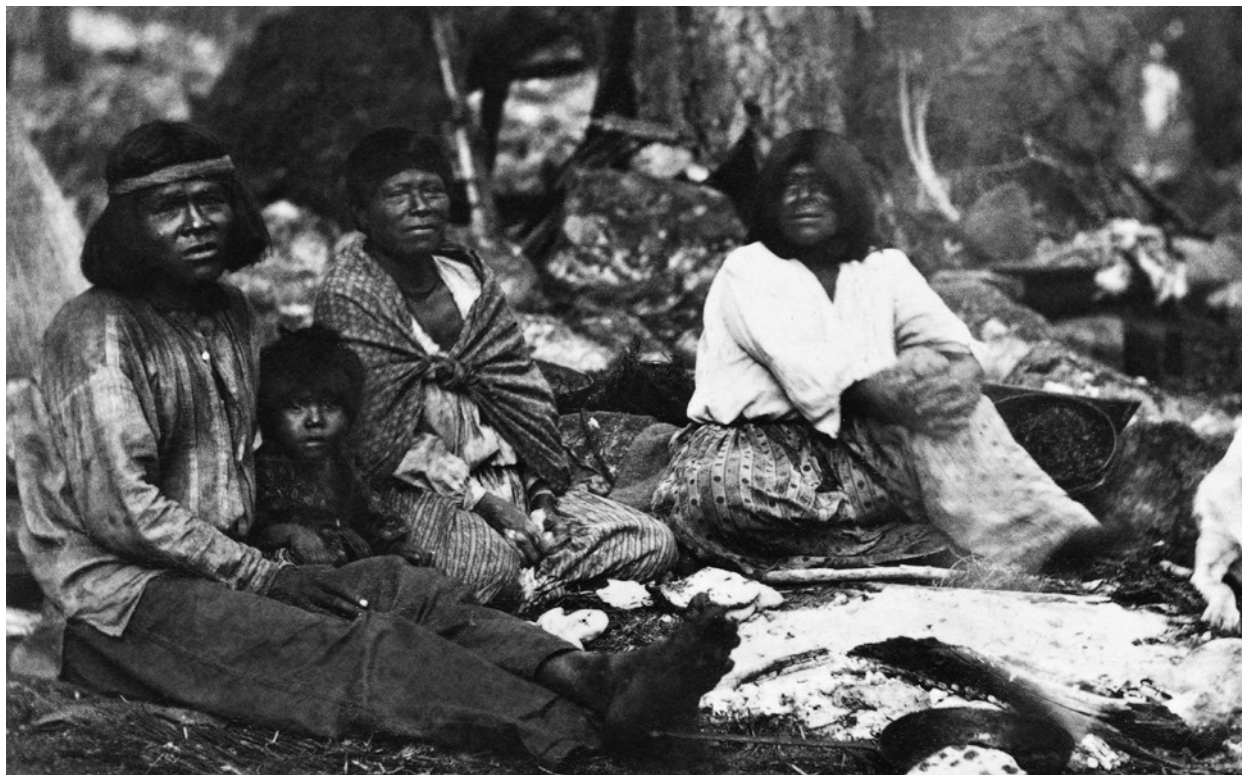
טבע ותרבות

מחקרים רבים בתחום ההיסטוריה הסביבתית בוחנים את השפעתם של בני אדם על הסביבה הטבעית ובודקים כיצד פעולות אנושיות בסיסיות – ציד, חקלאות, תעשייה, מסחר, מלחמה, התרבות ועוד – שינו מן היסוד את העולם שמסביבנו. אך בעשורים האחרונים התחילו היסטוריונים של הסביבה להטיל ספק במושג "טבע". אחד מנושאי הדגל של מגמה זו הוא ההיסטוריון האמריקני רב ההשפעה ויליאם קרונון (Cronon). במסה משנת 1996 הצביע קרונון על כך ש"אזורי פרא", ערך מרכזי בתנועה הסביבתית האמריקנית, למעשה אינם "טבעיים" – הם נוצרו בידי קבוצות מסוימות שגירשו מהם קבוצות אחרות, שחיו בעצמן באזורים אלו במשך אלפי שנים ושינו באופן ניכר את הנוף ואת המערכות האקולוגיות. (בתרבות הישראלית משמעויות הלוואי של המונחים "אזורי פרא" ו"שממה" שונות מאוד מאשר בתרבות האמריקנית, אך תובנות דומות לאלה של קרונון אפשר להחיל על שמורות הטבע הישראליות). מעבר לכך, קרונון הדגיש כי התפיסה שלפיה אזורי פרא הם אזורים נשגבים הראויים להערכה ולשימור היא עצמה יצירה תרבות (במיוחד התרבות האמריקנית המודרנית), ולכן אזורים אלו אינם "טבעיים" כלל.³

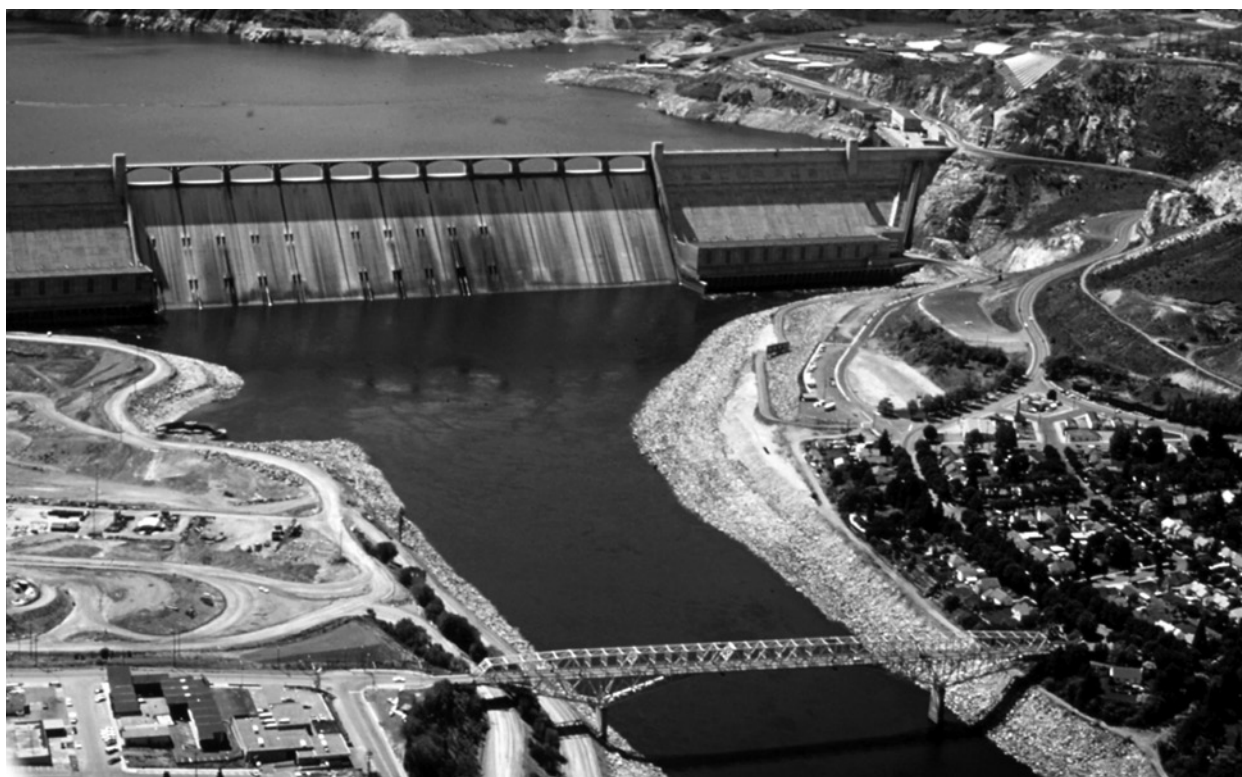
המסה של קרונון, לצד עבודתם של היסטוריונים אחרים דוגמת ריצ'רד וייט (White), הביאו לגל של כתיבה שביקשה לטשטש את הגבול בין הטבעי למלאכותי. הגל החדש ניזון גם משינויים במדע האקולוגיה: תחת המודל שלפיו בכל אזור נתון תתקיים קהילה אקולוגית יציבה אם לא יפריעו לה בני אדם, אימצה האקולוגיה את התפיסה שלפיה מערכות אקולוגיות משתנות תמיד, גם ללא התערבות אנושית. ההיסטוריונים הפועלים ברוח זו (שעדיין שלטת במידה רבה) תופסים את כל הסביבות כהיברידיות, תערובות של האנושי והטבעי. הביקורת של גל זה נגד הדיכוטומיה טבעי/מלאכותי אינה אנליטית או היסטורית גרידא; היא מכוונת גם כלפי אידאולוגיות "ירוקות" המתמקדות בשימור הטבע. אידאולוגיות של שימור, כך נטען, מתמקדות באינטרסים של בעלי ממון בשמירה על הזדמנויות לבילוי בטבע, מתעלמות מהמחיר ששילמו אוכלוסיות שונות כדי לקיים את האזורים הטבעיים לכאורה (השימור ללא פיתוח מצמצם את מקומות העבודה

(Worster), הושפעו מספרה של רייצ'ל קרסון **האביב הדומם**, שעסק בהשפעת הכימיקלים על עולם הטבע.² גם האווירה הפוליטית ששררה בארצות הברית בשנות ה-60 של המאה העשרים, שבאה לידי ביטוי בין היתר בהצלחה הגדולה של "יום כדור הארץ" הראשון שנערך באפריל 1970, דחפה את החוקרים לעסוק בהיסטוריה ובסביבה. נאש, וורסטר ורבים מאלה שבאו בעקבותיהם נמנעו ממחקרים דטרמיניסטיים שעסקו בהשפעת הטבע על האדם והעדיפו לעסוק בהשפעת האדם על הסביבה. המחקרים ההיסטוריים סביבתיים שנערכו בארצות הברית בעשורים הראשונים לקיומה של תת-הדיסציפלינה עסקו בעיקר בנושאים כמו ההיסטוריה של תנועות ההגנה על הטבע, ההיסטוריה של היערות והיערנות, ההיסטוריה האינטלקטואלית של המושג "אזורי פרא" (wilderness), ההיסטוריה של הפארקים הלאומיים, נופים וגאוגרפיות היסטוריות, הטיפול במים, תולדות החקלאות וכדומה.

בחינת היחס שבין הטבע לאדם עברה אפוא כמה שלבי התפתחות. עד שנות ה-20 של המאה העשרים רווחה ההשקפה שהעמידה את האדם בעמדת נחיתות בפני הטבע וראתה בטבע, ובעיקר באקלים, גורם המשפיע על אנשים ותרבויות. באמצע שנות ה-20 התפתחה ההשקפה שהעמידה את האדם ואת הטבע כשחקנים שווי כוחות. בהמשך עלו השקפות שבחנו את השינויים שגרם האדם במהלך ההיסטוריה לטבע שסביבו, ולבסוף הגיע התהליך אל הנקודה שאנחנו נמצאים בה כיום. התנהגות האדם נתפסת כעת כגורם יחיד העלול להכריח את המין האנושי או להסיגו לאחור. בה בעת מוצגת באותה רוח גם הטענה המשלימה, המציגה את הציוויליזציה האנושית כגורם היחיד שיכול לסובב את הגלגל לאחור ולהציל את המין האנושי ואת העולם כולו מתרחישי חורבן המתוארים בנבואות מעין-אסכטולוגיות, שהתבררו בעשורים האחרונים. מנגד שבה ועולה הטענה כי הטבע, ובעיקר האקלים, משפיעים גם על חברות מורכבות, וכי במקרים קיצוניים הם עלולים להוליך חברות אל מתחת לסף החוסן והעמידות (resilience) שלהן. תחום המחקר של ההיסטוריה הסביבתית מתאפיין בבינתחומיות וברב-תחומיות, ורבים מהחוקרים העוסקים בו הוכשרו במגוון תחומי דעת נוסף על היסטוריה. הדבר אולי גובע מכך שעד לאחרונה תוכניות אקדמיות להכשרת היסטוריונים לא פיתחו מומחיות בתחום ההיסטוריה הסביבתית, וגם מכך שהמקורות והמתודולוגיות המשמשים את ההיסטוריונים הסביבתיים, כמו הסוגיות ונושאי העניין המניעים אותם, דורשים לעיתים קרובות עבודה ואף מומחיות בשיטות ובידע מתחומי מחקר שונים. חלק מתחומי המחקר המשלימים להיסטוריה מיוצגים בגיליון זה, למשל

קבוצה של אמריקנים ילידים מעמק יוסמיטי, קליפורניה, תצלום של ג'ון סול (Soule), 1870 לערך

סכר גרנד קולי (Grand Coulee), סכר הידרואלקטרי על הנהר קולומביה בארצות הברית. ההיסטוריון ריצ'רד וייט תיאר את הערבוב בין טבע להנדסה בנהר זה כ"מכונה אורגנית".

שהיו נוצרים לטובת מעמד הפועלים), ומתנערות מאחריות לסוגיות הסביבתיות החשובות הקשורות למקומות שבהם רוב האנשים חיים ועובדים.

שקיעה סביבתית

רבים מהמחקרים בתחום, במיוחד בשנות ה-70 וה-80 של המאה העשרים, הדגישו את הנוק הסביבתי שחוללו תרבויות אנושיות במקומות שונים ובתקופות שונות. למחקרים כאלה נלוותה לעיתים עמדה פוליטית שהתאפיינה בביקורת על ההרס שזורעים הקפיטליזם והתיעוש ובהדגשת הצורך בפעולות נחרצות יותר לשמירת הסביבה. בכתיבה הישראלית על ההיסטוריה הסביבתית המקומית ניכרת גרסה מקומית, שונה מעט, לעמדה זו: כפי שניתן להיווכח מכותרתו של אחד הספרים הבודדים בתחום זה שכתבו חוקרים ישראלים על הסביבה בישראל, בין חורבן לשיקום, התפיסה הציונית המקובלת היא כי מאות שנים של הרס סביבתי הסתיימו לאחרונה עם שיקום הסביבה בידי המפעל הציוני ומדינת ישראל.⁴

אך בעשורים האחרונים קמה ביקורת נגד סוג כזה של כתיבה, שהוצג כמבטא גישה של "הידרדרותנות" סביבתית (environmental declensionism) – גישה המדגישה סיפורים של התנוונות ושקיעה, של הרס הסביבה בידי האנושות. הביקורת נבעה בחלקה מהגישה המטילה ספק בקיומו של טבע שאינו גם פרי של תרבות וגורסת כי יש לראות את הסביבה כישות היברידיית – אם אין באמת "טבע", הרי אי-אפשר להרוס אותו; במקום זאת מוטב לדבר על שינויים בסביבה שנגרמו (בין היתר) על ידי האדם. אך הביקורת כלפי סיפורי השקיעה נבעה גם מעמדות עקרוניות: הורגש צורך להדגיש לא רק את הנוזקים שגרמו בני אדם לסביבה אלא גם את ההצלחות האנושיות בתחום, בין היתר כדי לעודד קובעי מדיניות להיאבק בעד השמירה על סביבה נאותה. מעבר לכך, רבים סוברים כי סיפורי ההתנוונות וההרס מבטאים פעמים רבות עמדה פטרונית ואף מאשימה כלפי קבוצות ילידיות ולא-מערביות, שכביכול לא ידעו לשמור על סביבתן; המבקרים של סיפורי השקיעה תפסו אותם כפועלים להצדיק שליטה קולוניאלית (ונאו-קולוניאלית) בשטחים ובמשאבי טבע, ולעיתים גם להצדיק את הכפפתם למשטרים של קניין פרטי ושווקים.⁵

סיבתיות וסוכנות

היסטוריה סביבתית שונה מסוגים אחרים של מחקר היסטורי בחשיבות שהיא מייחסת לגורמים וליצורים לא-אנושיים. בעוד מחקר וכתובה היסטוריים מתמקדים בפעולות של בני אדם, נקודת המוצא של ההיסטוריה הסביבתית היא

שהבנת ההיסטוריה תהיה עמוקה ומדויקת יותר אם נכניס לתמונה גם את הסביבה, הן כזירה לפעילות האנושית והן כגורם שהשפיע על ההיסטוריה באופנים שונים.

בעשורים האחרונים היסטוריונים רבים מדגישים את תפקידה של הסוכנות (agency) – היכולת של אנשים וקבוצות לפעול באופן עצמאי, במיוחד כשמדובר באנשים ובקבוצות שההיסטוריה המסורתית נתת להתעלם מהם. בהקשר זה עלתה השאלה אם יש להכיר גם בסוכנות של הסביבה, של הטבע או של ישויות סביבתיות או טבעיות. אסכולה אחת גורסת שכמו בני האדם, כך גם הטבע וגורמים לא-אנושיים (כמו מיקרובים או חרקים) שהשפיעו משמעותית על מהלך ההיסטוריה הם סוכנים, וטוענת שעל ההיסטוריה הסביבתית לחשוף את הסוכנות הזאת כדי להשלים את התמונה החסרה ששרטטו היסטוריונים חסרי רגישות לפעילות הטבע. אסכולה נגדית טוענת שייחוס סוכנות לישויות כאלה, הנטולות תודעה או כוונה, לא רק שאינו סביר מבחינה פילוסופית אלא גם מסתיר מהלכים היסטוריים שהונעו בידי בני אדם.

היסטוריה מטריאלית או היסטוריה תרבותית?

פרסום המסה של קרונון על הבעיה בהתמקדות באזורי הפרא סימן גם את תחילתו של מפנה תרבותי בהיסטוריה הסביבתית. בעקבות הספקות שהועלו באשר לקיומו של טבע שאינו אנושי, ובשל החששות הגוברים מדטרמיניזם סביבתי ומנרטיבים של שקיעה סביבתית, יותר ויותר חוקרים בתחום הסיטו את מבטם מההשפעות הפיזיות ההדריות שבין החברות האנושיות והסביבה והפנו אותו אל מקומם של הטבע והסביבה בזירות תרבות היסטוריות, אנושיות במובהק: דת, פוליטיקה, משפט, מחקר, אמנות, תקשורת ועוד. חוקרים אלו תפסו את הסביבה לא רק כגורם פיזי שהשפיע על מהלכים היסטוריים אלא כנושא שאנשים דנו בו, נאבקו עליו ועשו בו שימוש כדי לקדם אידאולוגיות וסדרי יום. לדידם, ההיסטוריה הסביבתית משתלבת היטב בכתיבה היסטורית מסוגים שונים – תרבותית, חברתית, מגדרית, היסטוריה של המדעים וכיוצא באלה. בגליון זה, דוגמאות למחקרים כאלה הן מאמרו של נתנאל וולוך "משאבי טבע ומושגי קדמה חומרית במחשבת הכלכלה המדינית הקלאסית", ומאמרה של רקפת סלע-שפי "חוקרי טבע ומתיישבים: הצמיחה של אתוס פרוטו-סביבתי בתקופת המנדט וראשית המדינה". מאמרים אלו מתרכזים במקומה של הסביבה בחשיבה ובתרבות האנושית, ועוסקים פחות בקשר הפיזי שבין אנשים לסביבותיהם.

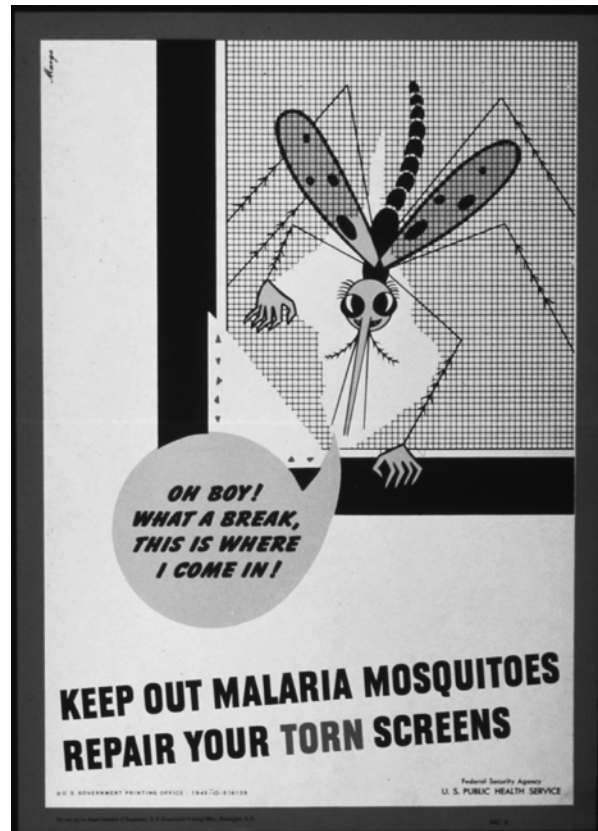
אך היסטוריונים אחרים מחו נגד מה שנראה להם כעיסוק יתר במופשט ובטפל וכנטישת השאלות הכבדות

האנתרופוקן, בהשפעה כה מאסיבית של המין האנושי על כדור הארץ עד שגאולוגים מזהים את המסלע שנוצר בימינו כשכבה חדשה השונה מהותית מהשכבות שקדמו לה. הטיעון התקבל על ידי קבוצת עבודה של האיגוד הבינלאומי של מדעי הגאולוגיה, וזו המליצה לאחרונה לקבל את הגדרתו של האנתרופוקן כתקופה גאולוגית חדשה שתחילתה בראשית המאה העשרים.⁶

בין שאיגוד הגאולוגים יקבל הצעה זו ובין שידחה אותה, הדיון בסוגיית האנתרופוקן מתסיס את קהילת ההיסטוריונים. כפי שמקניל מתאר, לשאלה מתי החלה התקופה הגאולוגית החדשה יש השלכות רבות החורגות מהדיון המדעי בתקופות גאולוגיות ואשר יש להן חשיבות במחקר ההיסטורי. מובן שלהיסטוריונים סביבתיים יש מה לומר על המועד שבו ההשפעה האנושית על הסביבה הפכה מכרעת, והם יכולים לתרום גם להבנת התהליכים והגורמים ההיסטוריים שמאחורי המהפכה החקלאית, המהפכה התעשייתית וניסויים אטומיים של המלחמה הקרה – התפתחויות היסטוריות שכל אחת מהן עשויה להיחשב כקו פרשת המים המסמן את ראשית האנתרופוקן. אך היסטוריונים גם מותחים ביקורת על ייחוס השינויים הסביבתיים המפליגים המתרחשים בעידן הנוכחי למין האנושי ולא לקבוצות מסוימות של אנשים, כפי שגם משתמע מהמונח "אנתרופוקן", דהיינו תקופת האנושות. לטענת היסטוריונים רבים, לא המין האנושי בכללותו הוא האחראי להרס הסביבתי של המאות האחרונות, אלא בעיקר קבוצות מצומצמות יחסית של בעלי כוח וממון. לכן יש המציעים לכנות את התקופה הנוכחית "קפיטלוקן" (capitalocene), שכן לטענתם הגורם האחראי לשינויים העמוקים בסביבה במאות האחרונות, ובכללם שינויים המזוהים עם המהפכה התעשייתית, הוא הקפיטליזם ויחסו לטבע. מחלוקת זו כמובן מתקשרת למחלוקת רחבות יותר, הן באשר לזהות האחראים מבחינה מוסרית למשברים הסביבתיים של ימינו והן באשר לשאלה אילו פתרונות אפשריים וראויים למשברים אלו.

מה בגיליון?

השאלות שעומן מתמודדת הקהילה האקדמית הבינלאומית העוסקת בהיסטוריה סביבתית מעסיקות גם את חוקרי התחום בישראל. בשנים האחרונות הצטבר בארץ אוסף של מחקרים על סביבה. שני קווים מחברים ביניהם. האחד: תשומת הלב של חוקרים ישראלים בהיסטוריה סביבתית התמקדה עד כה בעיקר במרחב הארץ-ישראלי המודרני. השני: המחברים משתייכים לתחומי הגאוגרפיה, מדעי הסביבה ומדעי החברה; רק בשנים האחרונות החלו חוקרים ישראלים להגדיר

"הרחיקו את יתושי המלריה. תקנו את וילונותיכם הקרועים" הודעה שפרסם השירות האמריקני לבריאות הציבור, 1943

והרות הגורל שהיו במרכז התחום בעבר, שלטענתם מייצגות את תרומתה הייחודית של ההיסטוריה הסביבתית. לפיכך, מה שמייחד את ההיסטוריה הסביבתית לעומת סוגים רבים אחרים של מחקר היסטורי הוא דווקא הדגשת התלות האנושית בחומרי ובמוחשי, ואל לה לאבד את המוקד הזה. ואכן, לאחרונה רבים המחקרים המתמקדים בהיסטוריה סביבתית "מטריאלית", אם כי נראה שהכותבים נוהרים יותר מבעבר משיפוט נורמטיבי, מדטרמיניזם ומסיפורי הידרדרות. מובן גם שחוקרים רבים בתחום משתדלים לשלב בעבודתם זוויות חומריות ותרבותיות כאחד.

עידן חדש?

כפי שעולה מהמאמר של ההיסטוריון ג'ון מקניל שתרגומו מתפרסם בגיליון זה, מושג מרכזי בהיסטוריה הסביבתית הנכתבת כיום (ובתחומי מחקר רבים הקשורים לסביבה) הוא האנתרופוקן – התקופה הגאולוגית החדשה שלטענת רבים אנו חיים בה, ואשר מתאפיינת, לטענת תומכיו של מושג

את עצמם כפועלים במסגרת של היסטוריה סביבתית. הגיליון שלפניכם הוא הניסיון הראשון להציג את התחום של היסטוריה סביבתית בפני הקהל דובר העברית ולצאת מהמרחב הישראלי אל יבשות אחרות ותקופות אחרות.

הגיליון נפתח בדבריו של ג'ון מקניל, אחד ההיסטוריונים הסביבתיים החשובים של הדור הנוכחי, לכנס הראשון להיסטוריה סביבתית בישראל, שנערך באוקטובר 2014. מקניל תיאר את האתגרים שעומדים בפני התחום הצעיר. מתורגם כאן גם מאמרו של מקניל על המונח "עידן האנתרופוקן" ועל האופן שבו הוא יכול לקדם את הבנת המאה השמונה-עשרה ועידן הנאורות.

עיקר הגיליון מוקדש לשמונה מאמרים שעוסקים בשלל סוגיות היסטוריות מנקודת המבט הסביבתית. המאמרים מאורגנים לפי סדר כרונולוגי, מימי הביניים ועד אמצע המאה העשרים, והם מובילים את הקורא בשבילים היסטוריים באירופה, במזרח התיכון ובאפריקה.

חלק מהמאמרים חושפים את ההשפעה החזקה שיש לסביבה על ההיסטוריה האנושית. רוני אלנבלום מקשר בין שינויי אקלים לקריסת תרבויות במזרח אגן הים התיכון סביב שנת 1000. רותי גרטווגן דנה באופנים שבהם ניצל האדם במרחב הים-תיכוני את המשאבים הימיים בתקופה הביזנטית, מהמאה השביעית ועד העת החדשה המוקדמת במאה החמש-עשרה. היא מחברת בין סביבה ימית, הרגלים ותרבות אכילה, מסחר ימי ותעשייה. המזרח התיכון העות'מאני נדון במאמרו של ירון איילון. המאמר בוחן את הקשר בין אסונות טבע כגון מגפות, בצורת ורעידות אדמה ובין מדיניות השלטונות בעת אסונות במאה השמונה-עשרה והתשע-עשרה ונפילתה של האימפריה העות'מאנית בראשית המאה העשרים.

מאמרים אחרים עוסקים בנושאים סביבתיים כפי שהם משתקפים בתרבות ובהגות האנושית. נתנאל וולוך עוסק במושגי הקדמה והקדמה החומרית במחשבה הכלכלית הקלאסית של המאה השבע-עשרה והשמונה-עשרה. מאמר המשותף של ליאורה ביגון ותום הארט מסביר את המרחב העירוני בדקר, בירת סנגל שבמערב אפריקה, כתוצאה של דיאלוג בין שתי תפיסות מרחביות השזורות זו בזו: התפיסה האירופית הקולוניאלית, המצדדת בארגון שתי וערב, והתפיסה הילידית המסורתית שמייחסת חשיבות רבה לאתרי התכנסות ציבורית במרחב העירוני. צפריר ברזלי מתמקד בדרום-מערב אירופה במאה הארבע-עשרה ובוחן את האשמתם של יהודים וקבצנים בהרעלת בארות בעת המגפה השחורה: מדוע ההאשמות החריפות, ורדיפות

חמורות אחרות, נסוכו סביב סוגיית המים? המים עומדים גם במוקד מאמרו של אסף זלצר, הבוחן את המשמעות האידאולוגית שייחסה הצינונות למים ואת תפקידם כמושג וכחומר בשיח הצינוני ובמפעלים ציוניים לפני הקמת המדינה ואחריה, משנות ה-20 ועד ראשית שנות ה-60 של המאה העשרים. מאמרה של רקפת סלע-שפי נשאר במרחב הארץ-ישראלי והצינוני ומראה כיצד האתוס הסביבתי היה לשיח ולדפוס פעולה שנועד לייצר קבוצות חברתיות מובחנות – אנשי ההתיישבות העובדת וחוקרים ומורים לטבע – שהיו האליטה בחברה היהודית הארץ-ישראלית בתקופת המנדט ובראשית המדינה.

האסופה מאגדת מאמרים העוסקים בהיסטוריה סביבתית וכרוכים בתחומי עניין שונים: חברה, פוליטיקה, רעיונות, גאוגרפיה, מרחב עירוני ותרבות. לכן גם המקורות שנחקרים רבגוניים: ממצאים פיזיים לצד טקסטים כתובים, מפות ושרטוטים, כרוניקות, ספרות, יומנים, ספרות פולמוס דתית, מסמכים ארכיוניים ועוד. מגוון תחומי העניין והיכולת לנתח עושר של מקורות שונים זה מזה נובעים מהרקע ההטרונגי של המחברים. לצד כותבים בעלי הכשרה קלאסית של היסטוריונים מובאים כאן כותבים בעלי מיומנויות גם בגאוגרפיה היסטורית, מדעי התרבות, תכנון עירוני וארכאולוגיה. כל המיומנויות האלה מנותבות אל ההיסטוריה הסביבתית.

האסופה ממחישה עד כמה סביבה היא עניין שימושי אך גם אתר תרבותי ואידאולוגי, עניין פוליטי וגם יעד לפעילות חברתית. הסביבה היא חומר ועניין יומיומי וגם מושג מופשט, ערכי ומוסרי. ותהא אשר תהא הזווית שממנה נבחן את הסביבה, המציאות האנושית אינה יכולה להיות מנותקת ממנה.

.....
1 Carl O. Sauer, "The Morphology of Landscape", *University of California Publications in Geography* 2:2 (1925), 46
2 Rachel Carson, *Silent Spring* (New York, 1962)
3 William Cronon, "The Trouble with Wilderness, or: Getting Back to the Wrong Nature", *Environmental History* 1:1 (1996).
4 Daniel E. Orenstein, Alon Tal & Char Miller (eds.), *Between Ruin and Restoration: An Environmental History of Israel* (Pittsburgh, 2012)
5 Diana K. Davis, *The Arid Lands: History, Power, and Knowledge* (Cambridge, 2016)
6 Meera Subramanian, "Anthropocene Now: Influential Panel Votes to Recognize Earth's New Epoch", *Nature*, 21 May 2019

לקריאה נוספת

Jason W. Moore (ed.), *Anthropocene or Capitalocene? Nature, History, and the Crisis of Capitalism* (Oakland, 2016).

Paul S. Sutter, "The World with Us: The State of American Environmental History", *Journal of American History* 100 (2013), 94–119.

Richard White, *The Organic Machine: Remaking the Columbia River* (New York, 1995).

מקורות האיורים

David Rumsey Historical Map :7, 5 בעמודים ,
Collection, Copyright © 2020 Cartography Associates

Granger / Bridgeman Images :9 בעמוד

תמונה בעמוד :11 :
[https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/4/4a/%22Keep out malaria mosquitoes repair your torn screen%22 – NARA – 514969.jpg](https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/4/4a/%22Keep%20out%20malaria%20mosquitoes%20repair%20your%20torn%20screen%22%20-%20NARA%20-%20514969.jpg)

שלמה זנד, "במה הועילה ובמה הויקה אסכולת ה'אנאל' להיסטוריה", **זמנים** 82 (2003), 30–41.

ויליאם קרונון, "הבעיה עם אזורי הפרא, או: בחזרה לטבע הלא-נכון", בתוך ג'רמי בנשטיין (עורך), **מקום למחשבה: מקראה בהגות סביבתית** (תל אביב, 2000 [1996]), 245–254.

Lucien Febvre, *La terre et l'évolution humaine* (Paris, 1922).

Andrew C. Isenberg (ed.), *The Oxford Handbook of Environmental History* (Oxford, 2014).

Emmanuel Le Roy Ladurie, *Times of Feast, Times of Famine: A History of Climate since the Year 1000*, trans. Barbara Bray (Garden City, 1971 [1967]).

Fabien Locher & Grégory Quenet, "L'histoire environnementale: Origines, enjeux et perspectives d'un nouveau chantier", *Revue d'histoire moderne et contemporaine* 56:4, 7–38 (2009).

J.R. McNeill, "The Historiography of Environmental History", in Axel Schneider and Daniel Woolf (eds.), *The Oxford History of Historical Writing* (Oxford, 2011), vol. 5, 159–176.